

Alacaklının Rehindeki Tazmin Yükümlülüğü Ne Kadar Olmalıdır?

Ahmet Selman Baktı *

Öz

İslam hukuk ekolleri rehin üzerindeki hakkın mahiyeti ve gücü konusunda iki farklı yaklaşıma sahiptir. Şafii, Hanbeli ve bazı menkul malları istisna eden Malikilere göre borçlunun rehin üzerindeki hakkı son derece güçlüdür. Bu sebeple rehin mürtehinin elinde tamamıyla emanet olarak görülür. Dolayısıyla herhangi bir kasıt veya kusur olmaksızın rehlin kaybedilmesi halinde, oluşan zarar alacaklının değil, borçlunun mülkiyetinin azalmasına neden olur. Hanefiler ve -bazı menkul mallar özelinde- Malikiler ise rehlin borca karşılık gelen kısmı üzerinde mürtehinin hakkını son derece güçlü görürler. Elbette bu yaklaşımda olanlar sadece bahsedilen hakkın gücüne odaklanmakla kalmamış, ayrıca mürtehin rehlin borca karşılık gelen kısmında tazmin sorumluluğu yüklemişlerdir. Anlaşılan o ki bu anlayış sahipleri, rehlin telef olması halinde tüm zararın sadece rahine yüklenmesini değil, taraflara paylaştırılmasını uygun görmektedir. Tarafların hak ve sorumlulukları dikkate alındığında zarar paylaşımını esas alan bu yaklaşımın hukuk mantığı açısından oldukça değerli ve bir o kadar da başarılı olduğu açıktır. Ancak farklı ihtimaller göz önünde bulundurulduğunda zarar paylaşımının değil, tüm zararın mürtehin tarafından üstlenildiği durumların olduğu görülür. Dolayısıyla alacaklının tamamen zararına olan durumların mevcudiyeti halinde rehindeki tazmin sorumluluğuyla ilgili hesaplama yeniden gözden geçirilmeli, zararın mürtehin ve rahin arasında daha adil bir şekilde paylaştırılmasının farklı yolları olup olmadığı araştırılmalıdır.

Anahtar kelimeler: İslam Hukuku, Rehin, Rahin, Mürtehin, Tazmin sorumluluğu.

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-0222-3051, selmanbakti@sakarya.edu.tr

How Much Should the Creditor's Liability Percentage Be in the Pledged Property?

Abstract

Islamic law schools have two different approaches about the nature of on the creditor's right over the pledget. According to Shafii, Hanbali and Maliki, since the pledge is completely entrusted to the creditor, if it is lost without any fault, the damage will result in the reduction of the ownership of the debtor, not the creditor. But, Hanafis see the right of the pledger on the part of the pledge corresponding to the debt extremely strong. Hanafis not only focused on the strength of the said right, but also imposed the responsibility of guaranteeing the creditor for the portion of the pledge corresponding to the debt. Apparently, the owners of this understanding deem it appropriate that in case the pledge is lost, the entire loss shouldn't only be borne by the debtor. However, considering the different possibilities, it is seen that there are situations where all the damage is borne by the creditor. Therefore, in the presence of situations that are completely detrimental to the creditor, the calculation regarding the compensation liability in the pledge should be reviewed and it should be investigated whether there are different ways of distributing the damage more equitably between the creditor and the debtor.

Keywords: Islamic law, Pledge, Debtor, Creditor, Compensation liability.

كم يجب أن تكون نسبة مسؤولية ضمان المرتهن في الرهن؟

الملخص

من المعلوم أن المذاهب الفقهية اختلفت في ماهية حق الرهن ومدى قوة حق المرتهن في الرهن. فالشافعية والحنابلة والمالكية - غير أنهم يستنتجون بعض المنقولات - يرون حق الراهن أقوى من حق المرتهن. و بسبب قوته هذه عندما يتلف الرهن في يد المرتهن بلا تعذ ولا تقصير لا يلزم المرتهن ضمانه. وأما الحنفية والمالكية في بعض المنقولات - يرون حق المرتهن أقوى مما يراه المذاهب المذكورة. وبناءً على هذا يعطون المرتهن حق منع الراهن من استفادة الرهن. ولكن هؤلاء لم يركزوا على قوة حق المرتهن فحسب، بل فرضوا أيضاً مسؤولية الضمان عليه في جزء الرهن المقابل للدين. يبدو أن أصحاب هذا الرأي لا يرون أنه من المناسب أن يتحمل الراهن الخسارة بأكملها في حالة ضياع الرهن، بل يجب أن يتقاسمها المرتهن والراهن بطريقة ما. إذا أمعنا النظر في ما يتعلق بحقوق ومسؤوليات الأطراف، نرى هذا الحل القائم على تقاسم الخسائر ذا قيمة كبيرة وناجحا من حيث منطوق الحقوق. ومع ذلك بالنظر إلى الاحتمالات المختلفة يلاحظ أن هناك حالات لا يتقاسم فيها الراهن والمرتهن الضرر بل يتحملة المرتهن وحده. لذلك، في ظل وجود حالات ضارة تماماً بالمرتهن، يجب مراجعة الحساب المتعلق بمسؤولية الضمان في الرهن والتحقيق فيما إذا كانت هناك طرق مختلفة لتوزيع الضرر بشكل أكثر إنصافاً بين المرتهن والراهن.

الكلمات المفتاحية: الفقه، الرهن، المرتهن، الراهن، ضمان الرهن.

Giriş

Rehin, borçluya ait bir malın alacaklı tarafından alıkonularak borcun ifa edilememesi halinde alacağın bu maldan tahsiline imkân sağlayan akdi ve akde konu olan malı ifade eder.¹ Şartları, mevzuu, tarafları ve benzeri meselelerle ilgili hukuku tarihsel süreç içerisinde farklı kültür, toplum ve hukuki yaklaşımlara göre değişse de rehinin temelinde yer alan “alacağı garanti altına alma isteği” ve bu yöndeki uygulamalar oldukça eskidir. Bununla birlikte alacaklının, borçlunun malını alıkoyma işlemi sadece insanların kendi aralarında uygulayageldikleri bir prosedür olarak kalmamıştır. Hammurabi kanunlarına (M.Ö. 1783) bakılırsa yönetim erkleri de kadim zamanlardan beri meseleyle ilgilenmiş ve rehinle ilgili çeşitli hukuki düzenlemeler yapma ihtiyacı hissetmiştir.² Sonraları Roma’da da rehin hakkının (ius pignoris)³ o gün için oldukça da ileri sayılabilecek bir şekilde hukuki bir mesele olarak ele alınıp incelendiği⁴ görülür. Birkaç asır öncesinde yazılmış klasiklerden derlenerek oluşturulan Digesta’da (533)⁵ yer alan rehinle ilgili düzenlemeler⁶ konunun Roma’da kodifikasyon faaliyetlerinden çok daha önceki dönemlerden itibaren hukukçuların zihinlerini meşgul ettiğine işaret eder. Hz. Peygamberin de Medine’de veresiye buğday aldığı bir Yahudiye borcuna karşılık zırhını rehin verdiği⁷ bakılırsa hem Arap ve İbrani toplumlarında rehin akdinin varlığı ve hem de bu konuda fiili bir sünnetin bulunduğu anlaşılır.

Oldukça eski bir uygulama olan rehinle ilgili hukuk, dikkat edilirse, alacaklı (mürtehin), borçlu (rahin) ve rehinle (merhun) ilgili meseleler etrafında dönmek durumundadır. Sayılan unsurların her biri ile ilgili İslam hukuk literatüründe oldukça teferruatlı bilgiler yer almaktadır. Fakat bir borç ilişkisi

¹ Hasan Hacak - Halit Çalış, “Rehin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/538-542.

² İbrahim Erol Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi* (Konya: Palet Yayınları, 2015), 82. Burada borca karşılık insanların rehin alınması ve Babil’de evlilik sonrası eşlerin birbirilerinin borçlarından sorumlu olmalarıyla ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Düzenlemede eşlerin evlilik sırasında önceki borçlanmalara karşılık birbirilerini rehin olarak vermeyecekleri yönünde bir anlaşma yapmaları durumunda eşlerden herhangi birisinin alacaklısının diğerini rehin alamayacağı ifade edilmektedir.

³ Bülent Tahiroğlu - Belgin Erdoğmuş, *Roma Hukuku Dersleri* (İstanbul: Der Yayınları, 2016), 130.

⁴ Tahiroğlu - Erdoğmuş, *Roma Hukuku Dersleri*, 133, 175.

⁵ Tahiroğlu - Erdoğmuş, *Roma Hukuku Dersleri*, 87-89.

⁶ Rehinle ilgili Digestada yer alan düzenlemelerden bazıları için bk. Tahiroğlu - Erdoğmuş, *Roma Hukuku Dersleri*, 138, 202.

⁷ Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Cami’u’s-Sahih* (Dâru Tavkî’n-Necât, 2001), “İstikrâz”, 1; “Rehin”, 2.

üzerine kurulan rehin akdinde belki de en önemli ve netice itibarıyla tarafların mal varlıkları üzerindeki en etkili kısım, rehin verilen malın mürtehinin elindeki hukuki statüsüdür. Çünkü bu statü, rahinin mürtehinin elindeki rehinden istifade edip edemeyeceğini belirleyecek, daha önemlisi rehinli malın kimin tazmin sorumluluğunda olduğunu tayin edecektir. Bu sorumluluk malın telef olması durumunda deynin (taraflara göre borcun veya alacağın) ne olacağı sorusunu cevaplarırken son derece önemli hale gelmektedir. Merhunun hukuki statüsünün doğrudan ilişkili olduğu ve bizzat bu statüyü belirleyici özelliğe sahip olması nedeniyle kritik önemi haiz olan bir diğer husus da tarafların rehin ve rehinin kendisinden kaynaklandığı borç üzerindeki haklarının mahiyetidir.

Eşya üzerindeki hakkın mahiyeti ve eşyaya taalluk ediş biçimi kişinin o malla ilgili tasarruflarında tayin edici bir rol oynar. Buna göre bir ayn/eşya üzerindeki hak ve yetkilerin en mükemmel hali mutlak anlamda mülkiyeti ifade eder. İşte bu hakkı (mülkiyeti) elde eden kişinin eşya üzerinde satma, istifade etme, başkasına devretme hatta yok etme yetkilerinin tümü aynı anda bulunur.⁸ O, bu tasarruflarda bulunurken diğer bireyler de bunlara engel olmama yükümlülüğü altındadır.⁹ Rehin üzerindeki haklarına bakıldığında ise tarafların hiçbirinin mezkûr tasarruf yetkilerinin tamamına sahip olmadığı görülür. Bundan dolayı rehinli maldaki mülkiyetin borçlu kişiye ait olduğu kabul edilse de alacaklının bu nesne üzerindeki mesela hapis hakkı borçlunun yani malikin mezkûr tasarruflarından bazılarına engel teşkil etmekte, mülkiyetini daraltıcı rol oynamaktadır.¹⁰ İslam hukukçularına göre de rehinin mülkiyeti rahine aittir. Bununla birlikte onlar alacaklının izni olmaksızın rehin verenin malik olduğu bu maldan istifade edip edemeyeceği meselesini tartışmış ve merhunun hukuki statüsü konusundaki görüşlerine paralel olarak farklı sonuçlara ulaşmışlardır.¹¹

Zimmette sabit olan bir yükümlülüğe karşılık aynın alıkonulmasını ifade ettiğinden rehin üzerinde alacaklının hakkı ve bu hakkın ayna/merhuna taalluk ediş biçimi tartışmalı ve oldukça önemlidir. Zira zimmetteki bir alacağın/deynin telef olması söz konusu değilken aynın/merhunun yok olma ihtimali her zaman vardır. Rehinli mal/ayn üzerinde alacaklıya ait hakkın (deyne karşılık gelen kısım)

⁸ Mülkiyetle ilgili açıklamalar için bk. Hasan Hacak, “Mülkiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/543-548.

⁹ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 3/7.

¹⁰ Hasan Hacak, *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2000), 142.

¹¹ Hacak - Çalış, “Rehin”, 34/538-542.

zimmetteki alacaktan tamamen ayrılarak mı yoksa onunla irtibatını koparmadan mı ayna taalluk ettiği konusunda verilecek karar nihayetinde geriye dönük olarak zimmetteki alacağı da etkileyecektir.¹² Çünkü rehin alınması halinde zimmetteki alacak/deyn kadar bir miktarın zimmetle bir anlamda bağıni koparıp rehin/ayn üzerinde güçlü bir şekilde takarrür/temekkün ettiğinin söylenmesi halinde ne gerekçeyle olursa olsun aynın telef olması durumunda artık bir deyn den bahsedilemez.¹³ Fakat zimmetteki alacağa karşı alıkonulan ayn/merhun üzerindeki hakkın burada takarrür etmeyip sadece ona taalluk ettiğinin¹⁴ söylendiğinde deyn, ayn ve zimmet arasındaki ilişki daha farklı bir hale gelir.¹⁵ Buna göre deynin ayndan tahsil edilme hakkı zimmetle bağıni tamamen koparmamakta, baki olmasına bağıli olarak ayn üzerinde öncelikli olarak yer edinmektedir. Aynın telef olması halinde ise deyn, bağıni tüm den koparmadığı için zimmete geri dönebilmekte böylece ayn olmasa da varlığını sürdürebilmektedir.¹⁶

Rehin üzerindeki hakkın mahiyeti ve rehinle irtibatı hususundaki yaklaşım farklılıklarına bağıli olarak Hanefilerle diğer ekoller rehlin hukuki statüsü konusunda da ihtilaf ederler. Buna göre Hanefiler dışındakiler nezdinde rehin, mürtehinin elinde tamamıyla emanet hükmündedir.¹⁷ Haliyle alacaklının kastı veya kusuru bulunmaksızın telef olması durumunda mürtehinine herhangi bir tazmin sorumluluğu yüklenmez.¹⁸ Netice itibarıyla rahinin borçluluk hali devam

¹² Rehin hakkının mahiyeti ile ilgili ayrıca bk. Ali Bardakoğlu, “Hak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/139-151.

¹³ Alacaklının kasıt veya kusuru bulunmasa da rehlin telef olması halinde alacağa karşılık gelen kısmın borçlunun zimmetinden düşeceğine dair bk. Ali Haydar, *Düerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, çev. Fehmi Hüseyinî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991), 2/171.

¹⁴ Taalluk etme ifadesi ile farklı anlamlar kastedilebilir. Biz rehin özelinde bu ifadeyle deynin aynda kendine yer bulurken burada bir daha zimmete dönüşü olmayacak şekilde temekkün etmediğini kastetmekteyiz. Bunun farklı bir şekilde izahı için bk. Hacak, *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*, 253.

¹⁵ Konuyla ilgili ayrıca bk. Hacak, *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*, 253.

¹⁶ Şâfiilere göre rehlin helak olması halinde alacak hakkının düşmeyeceği, Hanefilere göre ise aynın telef olması halinde bu hakkın ayna denk gelen miktarını düşeceği ile ilgili bk. Muhammed b. Ahmed b. Mahmud b. Bahtiyar Zencânî - Muhammed Edib Salih, *Tahrîcü'l-fürü' ale'l-usûl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1978), 203-207.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (Mısır: Matbaatü Mustafa, 1975), 2/276-277; Şemseddin Muhammed b. Ahmed Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ marifeti meânî elfâzi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1994), 3/73; İbn Kudâme Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed, *el-Muğni* (Kahire: Mektebetü'l-Kâhira, 1968), 4/297.

¹⁸ Cemâatün mine'l-ulemâ, “Teaddî”, *el-Mevsûatü'l-fikhiyyetü'l-kuveytiyye* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2006), 12/233-240.

eder. Burada başkalarının muttali olamayacağı şekilde mürtehin tarafından gizlenmesi mümkün olan kitap, silah, süs eşyası veya denize açılıp gözden uzaklaşmış gemi gibi malların mürtehinin tazmin sorumluluğunda olduğunu söyleyen Malikiler'in cumhurdan ayrıldığını hatırlatmak gerekir.¹⁹ Malikilerin genel görüşü rehnin alacaklının tazmin yükümlülüğünde olmadığı şeklindedir.²⁰ Fakat fiziki yapılarına bakarak mezkûr malların telef olması halinde mürtehinin kasıt veya kusurunun borçlu tarafından ispatlanması güç olacağından²¹ onlar rahinin hakkını gözetmek üzere mürtehinin tazmin sorumluluğuyla ilgili genel kurallarından vazgeçmiştir.²² Bu, rehnin telef olmasıyla rahinin hak kaybına uğrayabileceğinin öngörülmesi ve bunun için bir takım önlemlerin alınması gerektiğini kabul etmiş olmaları bakımından oldukça önem arz eder.

Hanefilerin rehin konusundaki yaklaşımları ise cumhurdan oldukça farklıdır. Onlara göre rehin üzerinde mürtehinin hakkı, milk şeklindedir. Bu, bir anlamda deynin borçlunun zimmetiyle bağlantısını koparıp ayn üzerinde temekkün ettiği anlamına gelir. Haliyle rehin telef olduğunda deynin zimmete geri dönme durumu olmadığından herhangi bir kasıt veya kusuru bulunmasa da kaybın/zararın mürtehinin kendi malından gitmesine hükmedilmiştir. Rehnin alacağa eşit veya alacaktan az olması durumlarında deynin aynı kuşatması söz konusu olduğu için teorinin uygulamasında bir sorun gözükmez. Fakat rehnin/aynın deynden daha değerli olması durumunda Hanefiler mürtehinin milkinin rehin malın tamamını kuşatması söz konusu olmayacağından meseleye farklı yaklaşırlar. Buna göre rehinli malda deyne karşılık gelen kısım mürtehinin milkine konu olabileceğinden tazmin sorumluluğunda, onun üstündeki kısım mürtehinin milki olarak görülemeyeceği için bir başka statüde olmalıdır. Çünkü bu kısmın da tazmin sorumluluğunda görülmesi halinde mürtehinin alacağını garanti altına almak için yaptığı akitten oldukça zararlı çıkması söz konusu

¹⁹ Vehbe Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletühü* (Dimeşk: Dâru'l-Fıkr, ts.), 6/4302.

²⁰ Ebu Said Abdüsselam Sahnûn, *el-Müdevvene* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1994), 4/133.

²¹ Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd el-Ced, *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988), 2/367-368. Böyle bir durumda aksini iddia etmesi halinde -merî hukukta olduğu şekliyle- mürtehin ispatla yükümlüdür. Konunun pozitif hukukta nasıl değerlendirildiği için bk. Cansu Mete, "Taşınır Rehni", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 19/3 (2017), 1439-1471.

²² Muhammed b. Ahmed b. Arafê Düsûkî, *Hâşiyetü'd-Dusûkî ale's-Şerhi'l-kebîr* (Dâru'l-Fıkr, ts.), 3/253. Burada ve daha önce (s. 231'den itibaren) rehinle ilgili verilen bilgilere bakıldığında Malikilerde rehnin kural olarak mürtehinin tazmin sorumluluğunda olmadığı görülür. Haliyle yapılan istisnalar kıyas değil istihsan kavramıyla izah edilebilir. Bk. İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, 2/278.

olabilecektir. Zira bu özellikteki rehlin telef olması durumunda o, hem alacağından olacak hem de borçlu konumuna düşecektir. Dolayısıyla sadece deyne karşılık gelen kısmın külfeti (tazmin sorumluluğu) mürtehinin yüklenmekte kalan kısım ise mürtehinin elinde emanet olarak tasavvur edilmektedir.²³ Çok teknik bir hukukçuluğun neticesi olan bu anlayışla ortaya çıkacak zararların tek tarafa yüklenmeyip taraflara bölüştürülmesi amaçlandığını söyleyebiliriz. Ne var ki taraflarla ilgili farklı ihtimaller göz önünde bulundurulduğunda takdirle karşıladığımız bu prensibin istenen sonucu vermediği görülür.

İşbu makalede Hanefi yaklaşım temelinde kasıt ve kusur bulunmaksızın rehlin telef olması durumları ele alınacaktır. Bu meyanda taraflar, deyn ve aynın karşılıklı değerlerinin yanında diğer alacaklıların da dikkate alındığı bir takım senaryolar oluşturulacaktır. Böylece rehlin alacağa denk gelen kısmında tamamen mürtehini tazminle yükümlü tutan Hanefilerin bu yaklaşımının muhtemel senaryolardaki sonuçlarını görme fırsatı elde edilecek, zarar paylaşımının hangi durumlarda mevcut olup hangi durumlarda sadece bir tarafın zarar gördüğü somut bir şekilde ortaya konulacaktır. Nihayet Hanefilerce ortaya konan yaklaşımın arkasında yatan “zararın tek tarafa yüklenmemesi” tezinin daimi surette gerçekleştirilmesini sağlayan başka bir formül teklif edilecektir. Bu formül oluşturulurken de yine Hanefilerin rehin konusunda ortaya koydukları başka hesaplamalar göz önünde bulundurulacak, örnek alınacaktır. Teklif edilecek formül, rehinli malın mürtehinin elinde tümüyle emanet olarak görülmesini olumlamadığından Hanefi anlayışa daha uygundur. Her ne kadar ekol içerisinde bir başkası tarafından ortaya konulmamışsa da takip ettiğimiz yöntem ve esas aldığımız prensip dikkate alındığında rehlin tazmini konusunda sunacağımız çözümün mezhep içi fıkıh faaliyetine mütevazı bir katkı olarak görülebileceğini söyleyebiliriz.

²³ Hanefilerin rehinele ilgili görüşleri için bk. Muhammed b. el-Hasen Şeybânî - Muhammed Abdülhay b. Muhammed Leknevî, *el-Câmiu 's-sağîr ve şerhuhu en-Nâfi 'u 'l-kebir* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1986), 488-493; Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-marife, 1993), 11/63-65; Ebu'l-Feth Zahîruddîn Abdürreşîd Velvâlicî, *el-Fetâvâ 'l-velvâlicîyye*, thk. Mikdâd b. Musa (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2003), 5/51-93; Feridüddin Âlim b. Alâ, *el-Fetâvâ 't-tatarhâniyye*, thk. Şâbir Ahmed el-Kâsımî (Diyobend: Mektebetü Zekerîya, 2014), 18/506-623; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz İbn Âbidîn, *Reddü 'l-muhtâr alâ 'd-Dürri 'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992), 6/427-527; Ali Haydar, *Dürerü 'l-hükkâm şerhu Mecelleti 'l-ahkâm*, 2/61-179.

A. Rehnin Telef Olması Durumunda Karşılaşılacak Muhtemel Senaryolar

Hanefi kaynakların ilgili bölümlerinde rehnin telef olması hususunda temelde iki ihtimal üzerinde durulur. Bunlardan ilki, rehnin mürtehinin kusuru neticesinde telef olmasıdır ki bu durumda gerek Hanefiler ve gerekse diğer ekoller kusurlu kişiyi telef olan malın tamamını ödemekle yükümlü tutmuştur. Diğer ihtimal ise rehnin mürtehinin elinde ve onun kusuru olmaksızın telef olmasıdır. Konuyla ilgili kaynaklara²⁴ bakıldığında aşağıdaki ihtimaller ve sonuçların yer aldığı görülür;

I. Rehin (1000) borca denk (1000) olup telef olmuşsa rahin ve mürtehin arasındaki borç ilişkisi sonlanır.

II. Rehin (1000) borç (500) olup rehin telef olmuşsa rahin ve mürtehin arasındaki borç ilişkisi sonlanır.

III. Rehin (500) borç (1000) ise ve rehin telef olmuşsa bu kısım borçtan mahsub edilir ve kalan kısımda (500) mürtehinin alacağı devam eder.²⁵

Yukarıdaki (II.) ihtimalde Hanefiler fazlalık kısmı emanet hükmünde görür. Rehin bırakılan mal çok daha fazla bir değere sahip olabileceğinden emanet için bir üst sınırının olmadığına dikkat edilmelidir. Buradan hareketle aslında Hanefilerin rehni prensipte tümüyle emanet saydığını, borca/alacağa denk gelen kısmı bundan istisna ettiklerini ve meselenin hükmünü istihsanla belirlediklerini söyleyebiliriz. Zira matematiksel kavramlarla ifade edilirse rehlinli malın deyne denk gelen kısmı rehnin alt kümesi durumundadır. Haliyle bu kısmın da rehine ilgili hükümlere tabi olması beklenir. Yalnız çeşitli gerekçelerle bu kısım, kapsamında yer aldığı kümenin (rehnin) hükmünden istisna edilmiş yani istihsan yapılmıştır. Onlar burada istihsan yaparak aslında rehnin telef olması halinde zaten mali zarara uğramış birini (rahini) ayrıca borçlandırmak istememekte

²⁴ Şeybânî - Leknevî, *el-Câmiu's-sağîr ve şerhuhû en-Nâfi'u'l-kebir*, 488-493; Serahsî, *el-Mebsût*, 21/63-65; Velvâlicî, *el-Fetâvâ'l-velvâlicîyye*, 5/51-93; Âlim b. Alâ, *el-Fetâvâ't-tatarhâniyye*, 28/506-623; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 6/427-527; Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, 2/61-179.

²⁵ Bu kaynaklarda bizim örnek kabilinden zikrettiğimiz rakamlar bulunmamakla birlikte verilen örneklerdeki rakamlarla aynı durumlar anlatılmaktadır. İlgili bölümler için bk. Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Musa Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 2000), 12/465-530; Ekmeleddin Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 10/135-202; Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 10/135-202; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 6/427-527.

böylece bir taraftan zararı taraflara dağıtmakta diğer yandan da rehin akdinin işlerliğini sürdürmeye çalışmaktadır. Aksi halde rehin telef olsa dahi borcun zimmette varlığını sürdürmesi söz konusu olacağından rehin verenlerin böyle bir akitten uzak durmaları söz konusu olacaktır. Zaten istihsan, en temelde hukuki emniyet, hukuki istikrar ve adaleti sağlamak için kullanılan usuli bir yöntemdir. Haliyle böyle bir meselede istihsanla hüküm vermek pek tabiidir.

Hanefilerin görüşünün esas alınmaması halinde ortaya çıkabilecek menfi durumlar sebebiyle rehin akdinin tercih edilmemesi borçlanılarak yapılacak işleri olumsuz yönde etkileyecektir. İktisadi muamelelerin büyük oranda borçlanmalarla gerçekleştiği, borçlandırmaların da kahir ekseriyetinde teminat müessesenin işletildiği göz önünde bulundurulduğunda Hanefilerin yaklaşımlarının mali muamelattaki olumlu katkısı daha iyi anlaşılır. Bununla birlikte alacağa karşılık gelen kısımda mürtehin tazmin sorumluluğu yükleyen Hanefilerin görüşü esas alınıp olası durumların tamamında daimi surette işletildiğinde mezkûr olumsuz durumların bir benzeriyle karşılaşıp karşılaşılmayacağına tespit edilmesi de oldukça önemlidir. Şayet aynı olumsuz durumlarla karşılaşırsa bunları giderecek veya tadil edecek farklı düzenlemeler yapılmalıdır. Aksi takdirde rehinli malı mürtehinin elinde tümünden emanet olarak gören anlayışa karşı çıkarak deyne karşılık gelen kısımda tazmin sorumluluğunun alacaklıya yüklenmesindeki amaç gerçekleştirilememiş olur. Dolayısıyla şimdi Hanefilerin yaklaşımı esas alındığında bahsedilen menfi neticelerle karşılaşıp karşılaşılmayacağını tespit edebilmek için rahin, mürtehin, rehin-deyn ve hatta diğer alacaklılar da hesaba katıldığında karşılaşılabilecek farklı ihtimaller üzerinde durulacaktır. Vehle-i ülâda alacaklıların konuyla bir ilgisinin bulunmadığı düşünülse de mürtehinin tamamıyla zarar görüp görmediğine karar verirken onların da dikkate alınması gerektiği aşağıdaki ihtimaller üzerinde düşünüldüğünde anlaşılacaktır.

I. Rehin Deyne Denktir

a. Rahinin rehin dışında malı bulunmamakla birlikte mürtehin dışında alacaklıları vardır.

aa. Rehin telef olmuştur.

ab. Rehin telef olmamıştır.

(aa) ihtimalinin meydana gelmesi halinde mürtehinin tamamıyla zarar gördüğü açıktır. Zira alacağının tamamı ayna bağlı bir hak olarak görülür. Bu sebeple mürtehin hali hazırda alacağını tahsil edemediği gibi daha sonra kazanç elde etmesi söz konusu olsa dahi rahin mürtehinine bir şey ödemekle yükümlü değildir. Diğer alacaklılar ise mürtehinine nispetle daha avantajlı bir durumdadır. Çünkü mürtehinden farklı olarak onların alacak hakları rahinin zimmetinde var olmaya devam etmektedir. Özetle kimse alacağını alamamış fakat diğerler alacaklıların hakları hem kazaen ve hem de diyaneten var olmaya devam ederken mürtehin rehin sebebiyle alacak hakkını kazaen ve diyaneten kaybetmiştir. **(ab)** ihtimalinde ise mürtehin kendisine yüklenen sorumluluğun yararını görmüş rehin üzerinden alacağını tahsil etmiştir. Bununla birlikte tahsilatta bulunamamış olsalar da diğer alacaklıların bu hakları borçlunun zimmetinden sakıt olmamıştır. Bu arada beşeri hukuk sistemlerinden farklı olarak ölmesi halinde borçlu kişinin hukuki muameleler bakımından (kazaen) zimmetinin artık yük taşıyamayacağı kabul edilse de²⁶ diyaneten bu kişinin alacaklılarına ait hakların düşmediğini unutmamak gerekir.

b. Rahinin başka alacaklıları ve rehin dışında bunlara yetecek miktarda malı vardır.

ba. Rehin telef olmuştur.

bb. Rehin telef olmamıştır.

(ba) ihtimalinin gerçekleşmesi halinde kendisine yüklenilen tazmin sorumluluğu sebebiyle mürtehinin tamamıyla zarar ettiği görülür. Diğer alacaklılar ise alacaklarını tahsil ederler. Ayrıca rahin mürtehinin zararına ortak edilmemiştir. **(bb)** ihtimalinin meydana gelmesi halinde ise her ne kadar mürtehin alacağını tahsil etmişse de yüklendiği tazmin sorumluluğunun kendisine ilave bir yarar sağlamadığı ortadadır. Çünkü bu senaryoda o ve diğer alacaklılar alacaklarını tahsil edebilmiştir. Fakat diğer alacaklılardan farklı olarak rehinin muhafazasına yönelik masrafları ödemekle yükümlü tutulduğu dikkate alındığında aslında bu ihtimalin gerçekleşmesi halinde mürtehinin diğer alacaklılara nispetle harcaması oranında zarara uğradığı da söylenebilir.

c. Rahinin başka alacaklıları ve rehin dışında malı bulunmakta fakat bu mal alacaklara yetmemektedir.

²⁶ Zimmetle ilgili geniş bilgi için bk. Eyüp Said Kaya - Hasan Hacak, "Zimmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/424-428.

ca. Rehin telef olmuştur.

cb. Rehin telef olmamıştır.

(ca) ihtimali gerçekleştiğinde alacağının rehin verenin zimmetinden tamamıyla sakıt olduğu kabul edildiğinden mürtehin tamamıyla zarardadır. Diğer alacaklılar ise rehin dışında alacakların tamamını karşılayacak miktarda olmasa da bir mal bulunduğundan hisseleri oranında borçludan tahsilat yapabilmektedir. Alacaklılarının kalan kısmı ise zimmetten sakıt olmadığından borçlu yeni bir mal elde ettiği sürece kendilerine ödeme yapmaya devam edecektir. Bu arada rehinin muhafazası için mürtehinin yaptığı harcamalar da ayrıca onun zarar hanesine yazılacaktır. **(cb)** şıkkında ise mürtehin alacağının tamamını tahsil edebildiğinden bu ihtimalin gerçekleşmesi halinde diğer alacaklılara kıyasla karlıdır. Fakat diğer alacaklılar da alacakları oranında tahsilatta bulunabilmişler ve alacaklılarının kalan kısmı da borçlunun zimmetinde alacak hakkı olarak mevcudiyetini korumaktadır.

II. Rehin Deynden Azdır

a. Rahinin başka alacaklıları da olup başka malı bulunmamaktadır.

aa. Rehin telef olmuştur.

ab. Rehin telef olmamıştır.

(aa) İhtimalinde alacaklılar arasında daha fazla zarar gören kişinin mürtehin olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü rehinin telef olmasıyla mürtehinin alacağının rehne denk gelen kısmı rahinin zimmetinden sakıt olmuştur. Bundan sonra o alacağının kalan kısmında diğer alacaklılarla aynı konumdadır. Rahinin zimmetindeki tüm deynlere bakıldığında mürtehinin kaybı daha iyi anlaşılır. Çünkü rehinin telef olmasıyla rahinin zimmetindeki deynler arasından sadece mürtehin aleyhine bir eksilme olmakta ve fakat mürtehinin eline herhangi bir şey geçmemektedir. **(ab)** ihtimalinde ise mürtehin alacağından elindeki rehin kadar kısmını tahsil edebilmiştir. Alacağın kalan kısmında ise o da diğer alacaklılarla aynı durumdadır. Dolayısıyla bu ihtimalin gerçekleşmesi halinde elindeki rehinin değeri oranında diğer alacaklılardan daha avantajlı bir durumdadır.

b. Rahinin başka alacaklıları ve bunlara yetecek miktarda rehinden başka malı bulunmaktadır.

ba. Rehin telef olmuştur.

bb. Rehin telef olmamıştır.

(ba) İhtimalinin gerçekleşmesi halinde diğerk alacaklılara kıyasla mürtehinin zararda olduğu aşikârdır. Zira rehne denk gelen kısım artık alacak hakkı olmaktan çıkmıştır. Kalan kısımda ise o diğerk alacaklılarla aynı durumdadır. Haliyle diğerk alacaklılar alacaklarının tamamını tahsil edebilirken o sadece rehinden kalan kısmını tahsil etme hakkına sahiptir. **(bb)** İhtimali söz konusu olduğunda ise mürtehin bütün alacaklılarla aynı durumdadır. Ne var ki o rehin akdi yaparak telef olması halinde alacağın rehne denk gelen kadar kısmını kaybetme riskini üstlenmiştir. Ayrıca rehni korumak için harcama yapmışsa bu durumda onun diğerk alacaklılara nispetle daha menfi bir durumda olduğunu söyleyebiliriz.

c. Rahinin başka alacaklıları ve rehin dışında malı bulunmakta fakat bu mal alacaklara yetmemektedir.

ca. Rehin telef olmuştur.

cb. Rehin telef olmamıştır.

(ca) ihtimalinde mürtehin rehin kadar kısımda tamamen zararda, kalan kısımda diğerk alacaklılarla eşit durumdadır. Dolayısıyla bu ihtimalin gerçekleşmesi halinde rehnin değeri arttıkça mürtehinin zararı da artmaktadır. O bu seçenekte rehnin değeri ne olursa olsun diğerk alacaklılara kıyaslandığında her halükarda zarardadır. Çünkü rehin almamış olsaydı deynin/alacağının tamamı için kalan maldan hak talep edebilecekti. **(cb)** ihtimalinde ise diğerk alacaklılar alacaklarının bir kısmını tahsil edebilirken o önce rehne denk gelen kısmı tahsil eder ve ardından kalan kısmı tahsil edebilmek için mevcut mal üzerinde hak talep eder. Dolayısıyla bu ihtimalde elindeki rehnin değeri arttıkça mürtehinin lehine bir durum ortaya çıkar. Bununla birlikte tüm alacakları ifaya kâfi gelmemekle birlikte rehin dışındaki malın bunların çoğunluğunu karşılaması durumunda mürtehinle diğerk alacaklılar arasındaki fark da kapanır.

III. Rehin Deynden Fazladır

a. Rahinin başka alacaklıları da olup başka malı bulunmamaktadır.

aa. Rehin tek parçadır ve telef olmuştur.

ab. Rehin telef olmamıştır.

ac. Rehin çok parçalıdır ve -tamamı olmamak kaydıyla- parçaların bir veya bir kaçı telef olmuştur.

(aa) ihtimalinde herhangi bir şey elde edemeden alacağı rahinin zimmetinden sakıt olduğundan mürtehin tamamen zarardadır. Ayrıca rehinin telefine kasıt veya kusur ihtimali de söz konusuysa ilaveten rahine borçlu olacaktır. Rehinin muhafazası için harcama yapılması gerekmişse bunlar da mürtehinine yüklenmiştir. Öte yandan diğer alacaklılar alacaklarını tahsil edemezler fakat bu alacaklar borçlunun zimmetinde sabittir. Dolayısıyla mürtehin alacağını ve alacak hakkını kaybederken diğerlerinin alacak hakları bakidir. Rehinin çok parçalı olup tamamının telef olması halinde de burada zikredilen hususlarla karşılaşılacağı için bu durum ayrı bir ihtimal olarak zikredilmemiştir.

(ab) şıkkında mürtehin alacağını tahsil eder, diğer alacaklılar da alacakları oranında rehinin deynden kalan kısmında alacaklarını tahsil ederler. Bu ihtimalde rehinin kalan kısmının diğer alacaklıların borçlarını ödemeye kâfi gelmesi de mümkündür. Böyle bir durumun meydana gelmesi halinde diğer alacaklılar mürtehinin -varsa muhafaza etme masraflarını- ve her türlü riskini üstlendiği rehin maldan alacaklarını tahsil edebilirler. Böylece **(ab)** şıkkında mürtehinle diğer alacaklıların eşit hatta üstlenilen risk hesaba katıldığında diğer alacaklıların daha avantajlı bir konumda olma ihtimali de her zaman mevcuttur.

(ac) şıkkında parçaların her birinin rehne denk bir kıymette olması söz konusu olabileceği gibi rehin ve parçalar arasında denklik ilişkisi bulunmayabilir. Fakat her halükarda borç rehinin tamamına dağıtılır. Dolayısıyla herhangi bir parça telef olduğunda o parçanın toplam rehin içindeki oranına bakılır ve çıkan sonuç borcun paydası yapıldığında elde edilen miktar telef olan parçadan ödenmiş/tazmin edilmiş olur. Örneğin bin birimlik bir borca karşılık beşyüz, bin ve binbeşyüz birim değerinde üç farklı parça rehin bırakıldığında şu sonuçlarla karşılaşılır. Beşyüzlük parça telef olursa $3000/500=6$ olduğundan borcun (1000) 6'da biri, binlik parça telef olursa $3000/1000=3$ olduğundan borcun 3'te biri, bin beşyüzlük parça telef olursa da $3000/1500=2$ olduğundan borcun yarısı ilgili parçadan ödenmiş kabul edilecektir. Görüldüğü üzere her bir parçanın telef olmasıyla mürtehin alacağından o parçaya denk düşen oranda zarara girmektedir. Haliyle mürtehin kalan parça veya parçalardan borcunun tamamını hiçbir zaman tahsil edemez. Dahası gerideki örnekten hareketle söylemek gerekirse binbeşyüz birimlik parça telef olduğunda geri kalan beşyüzlük parçadan borcunun altıda birini binlik parçadan da borcunun üçte birini tahsil edeceğinden bu ikisinden toplam binlik bir kısım rahine geri verilecektir. Böylece koruma giderlerini üstlenip tazmin sorumluluğu altına girdiği rehinden

başka alacaklıların da tahsilatta bulunması zorunlu bir sonuç olarak karşımıza çıkacaktır.

b. Rahinin başka alacaklıları ve bunlara yetecek miktarda rehinden başka malı bulunmaktadır.

ba. Rehin tek parçadır ve telef olmuştur.

bb. Rehin telef olmamıştır.

bc. Rehin çok parçalıdır ve -tamamı olmamak kaydıyla- parçaların bir veya bir kaçı telef olmuştur.

(ba) şıkında alacağı zimmetten sakıt olduğundan mürtehin tamamen zarardadır. Ayrıca rehnin telefine kasıt veya kusur ihtimali de söz konusuysa ilaveten rahine borçlu olacaktır. Diğer alacaklılar ise alacaklarını rehin dışındaki maldan tahsil ederler. **(bb)** şıkında mürtehin ve diğer alacaklılar arasında alacakların tahsili konusunda bir fark bulunmaz. Fakat mürtehinin malın tazmin sorumluluğunu ve varsa muhafaza giderlerini üstlendiğini unutmamak gerekir. Haliyle mürtehin ve diğer alacaklıların tahsilat bakımından eşitse bile üstlenilen risk ve mezkûr giderler dikkate alındığında diğer alacaklıların daha avantajlı bir konumda olduğu görülür. **(cc)** şıkında her bir parçanın telef olmasıyla alacağından geride bahsettiğimiz oranlarda kaybedeceğinden mürtehin tamamıyla zarardadır.

c. Rahinin başka alacaklıları ve rehin dışında malı bulunmakta fakat bu mal alacakların tamamına denk gelmemektedir.

ca. Rehin tek parçadır ve telef olmuştur.

cb. Rehin telef olmamıştır.

cc. Rehin çok parçalıdır ve -tamamı olmamak kaydıyla- parçaların bir veya bir kaçı telef olmuştur.

(ca) şıkında alacağı tamamen sakıt olduğundan mürtehin zarardadır. Ayrıca rehnin telefine kasıt veya kusur ihtimali de söz konusuysa ilaveten rahine borçlu olacaktır. Diğer alacaklılar hisseleri oranında kalan maldan borçlarını tahsil ederler. Tahsil edemedikleri kısım ise rahinin zimmetinde sabit olur.

(cb) ihtimalinde mürtehin alacağının tamamını tahsil eder. Diğer alacaklılar alacakları oranında rahinin malından alacaklarını tahsil eder, tahsil edemedikleri kısım ise zimmette sabittir. Bu arada diğer alacaklıların tahsilatta

bulunduğu mallar arasında mürtehinin tamamını muhafaza etmekle ve alacağı kadar kısımda tazmin sorumluluğuyla yükümlü olduğu rehinli maldan kalan kısmın da bulunduğunu unutmamak gerekir.

(cc) ihtimalinde mürtehinin alacağının telef olan parça[lar]daki kısmı borçtan düşülecektir. Her bir parçada borca denk düşen kısmın daima o parçadan daha az olacağı malumdur. Dolayısıyla mürtehin borcundan kalan kısmı tahsil ettikten sonra bu parça[lar]dan kalan kısımda diğer alacaklılar da alacakları oranında tahsilatta bulunacaktır. Haliyle bu senaryo gerçekleştiğinde mürtehinin alacağının tamamını tahsil etmesi imkânsızdır. Çünkü alacağın bir kısmı zimmetten sakıt olmuştur. Bu, borcunun küçük bir kısmına denk gelebileceği gibi büyük bir kısmını da teşkil edebilir. Aynı durum alacaklılarının tamamını tahsil edemeyecekleri için diğer alacaklılar için de geçerlidir. Yalnız diğer alacaklıların kalan alacakları zimmette baki olduğundan onlar açısından durumun daha müsbet olması ihtimal dâhilindedir. Dahası (cc) neticesinde mürtehin haricindekilerin borçlarını tamamıyla tahsil etmesi zayıf da olsa imkân dâhilindedir. Netice itibarıyla bu ihtimalin de daimi surette diğer alacaklılardan daha öncelikli olarak mürtehinine alacağını tahsil etme olanağı sağlamadığını söyleyebiliriz.

B. Telef Olan Rehin Tazminiyle İlgili Formül Önerisi

Mürtehinin elindeki rehinin artıp eksilmesi tazmin yükümlülüğü meselesiyle doğrudan ilgili olduğu gibi böyle bir durumda telef olan rehindeki tazmin yükümlülüğünün nasıl hesaplanması gerektiğine dair Hanefilerin geliştirdikleri formüller oldukça ufuk açıcıdır. Rehindeki artıp eksilmeleri rehin kıymetiye ilgili olanlar ve fiziksel yönüyle ilgili olanlar şeklinde iki kategoriye ayırabiliriz. Bu durumda mesela rehin verildikten sonra bir koyunun piyasadaki değerinin artıp eksilmesi kıymetle ilgili, yavrulaması, tüyelerinin uzaması, sütü ve benzeri nemalarının yanında gözünün kör olması, bir uzvunu kaybetmesi de fiziksel yönüyle ilgili kategoride değerlendirilir.²⁷ İki kategoriden ilkinde yer alan artma ve azalmalar Hanefiler nezdinde dikkate alınmayıp rehinin teslim edildiği tarihteki değeri esas alınır.²⁸ Bu sebeple örneğin 1000 TL borç karşılığında rehin bırakılan aynı değerdeki bir koyunun mürtehinin elinde telef olduğu tarihte piyasa değeri 500 TL olsa dahi borç îfâ edilmiş sayılır ve mürtehinle rahin arasındaki borç ilişkisi sona erer. Rehinin değerindeki artış da dikkate alınmadığından

²⁷ Ev veya arazinin kira getirisinin rehne tabi olmayacağına dair bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 21/311.

²⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 21/105.

örneğin 1000 TL borca karşılık verilen 500 TL değerindeki rehinin mürtehinin elinde telef olduğu tarihte piyasa değeri 1000 TL de olsa borçtan 500 TL'lik kısım sakıt olacaktır.

İkinci kategoride yer alan artıp azalmalar ise Hanefiler nezdinde dikkate alınır ve bu kategorideki artışlar (nema) akit sırasında verilen rehinle (asıl) birlikte değerlendirilir. Fakat onlar nemaları her ne kadar rehin hükmünde görseler de sadece nemanın telef olması durumu nemanın kalıp sadece rehinin telef olması durumlarında farklı hesaplamalar yaparlar. Örneğin rehin bırakılan koyun mürtehinin elinde yavrular ve sonra bu yavru ölürse yavrunun piyasa değeri ne olursa olsun borçtan herhangi bir miktar düşürülmez. Koyunun ve yavrunun canlı olması halinde ise bu ikisi birden rehin kabul edilir. Buna göre örneğin 1000 TL borç mukabilinde rehin bırakılan aynı değerdeki bir koyunun 1000 TL değerinde bir yavrusu olsa bu durumda borç koyun ve yavrusunun toplam değerine taksim edilir. $(\text{Borç} \div (\text{asıl} + \text{nema}) = X)$ şeklinde formüle edilebilecek bu işlem sonrasında çıkan sonuç (X) telef olanın -burada 1000 TL değerindeki koyun- değeriyle çarpılır ve borçtan düşülür $(\text{Borç} - (X \times \text{asıl}))$. Buna göre formülün tamamı koyun ve yavrusu üzerinde uygulandığında $(1000 \div (1000 + 1000) = 0,5)$ ve $(0,5 \times 1000 = 500)$ mürtehinin alacağına 500 TL'lik kısmı koyuna, 500 TL'lik kısmı da yavrusuna taalluk ettiği görülür. Örnekte koyun telef olduğundan borçlu kişi yavruyu geri alabilmek için 500 TL ödeme yapmakla yükümlü tutulur.²⁹ Konuyla ilgili tüm problemler bu formül üzerinden çözülür.

Yukarıda zikredilen örnekte zararın taraflara tamamen aynı oranda paylaştırıldığını görüyoruz. Çünkü 1000 TL alacağı olan kişi bunun yarısını tahsil edebilmiş, bin TL değerindeki yavrunun maliki olan borçlu ise bunu zilyedliğine alırken 500 TL ödeme yapmıştır. Neticede iki taraf da 1000'er TL değerindeki mülkiyetlerinin 500'er TL'sini kaybetmiş dolayısıyla eşit oranda kayba uğramıştır. Fiziki artış kısmının rehinden daha fazla olması halinde de tarafların zararı adil bir şekilde bölüştüğünü söyleyebiliriz. Aynı örnek üzerinden hareket edersek yavrunun 3000 TL olduğunu ve koyunun öldüğünü varsaydığımızda mürtehinin alacağından 250 TL sakıt olacak, borçlu da bu yavruyu 750 TL ödeyerek geri alacaktır.³⁰ Bu durumda alacaklı alacağına dörtte birini

²⁹ Farklı bir örnek üzerinden izahı için bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr alâ 'd-Dürri'l-muhtâr*, 6/522.

³⁰ Geride zikredilen formülle izah etmek gerektiğinde $(1000 \div (3000 + 1000) = 0,25)$, yavruyu zilyetliğe almak için ödenmesi gereken para için de $(3000 \times 0,25 = 750)$ şeklinde hesap yapılacaktır.

kaybederken 3000 TL'lik yavruya 750 TL ödediğinden borçlu da malvarlığının dörtte biri oranında kayba uğramış olur. Yavrunun koyundan daha az bir miktarda mesela 250 TL değerinde olduğunu ve koyunun öldüğünü varsaydığımızda ise borçlu 200 TL ödeyerek yavruyu geri alacaktır. Bu durumda da yine zararın adil bir şekilde paylaşıldığı görülür. Zira alacaklı 1000 TL'lik alacağının beşte dördünü tahsil edememiş, borçlu ise malik olduğu 250 TL'lik yavru koyunun beşte dördü için ödeme yapmıştır.

Hanefiler benzer bir yöntemi borçtan daha fazla bir değere sahip koyunun hastalanması halinde tedavi giderlerinin kim tarafından hangi oranda karşılanacağını hesaplarken de uygularlar. Örneğin 1000 TL borç karşılığında rehin bırakılan 4000 TL'lik koyunun tedavi masraflarını alacaklı ve borçlu hisseleri oranında ödeyecektir. Tedavi masrafının 1000 TL olduğu farzedildiğinde mürtehin bunun 250 TL'sini karşılarken rehin veren 750 TL'lik kısmını ödemekle yükümlü tutulur. Zira mürtehin bu rehinin dörtte birinden alacağını tahsil edecek, dörtte üçlük kısmı borçluya geri dönecektir. Görüldüğü üzere burada tedavi masrafları ile ilgili hesaplamada Hanefiler rehinin değeri ve tarafların bunun kaçta kaçta üzerinde hak sahibi olduğunu dikkate alır. Deyne denk veya deynden az olması halinde rehinin tazmin sorumluluğunu tamamen mürtehinine yükleyip ayrıca rehinin tamamında onu hak sahibi gördüklerinden böyle bir durumda Hanefiler tüm tedavi giderlerinin mürtehin tarafından ödeneceği görüşündedir.³¹

Hanefilerin, yukarda yer alan, rehinin artması ve tedavi masraflarıyla ilgili geliştirdikleri hesaplama yöntemlerine bakıldığında rehinin artması konusunda karşılaşılan ihtimallerin her birinde zararın taraflara hisseleri oranında dağıtıldığı görülür. Dolayısıyla bunun benzeri bir hesaplama biçiminin geride ayrıntılı bir şekilde sayılan ve birçoğunda alacaklının tamamen zararına olduğunu gördüğümüz durumlar için de kullanılması kanaatimizce daha doğru olacaktır. Böylece rehin alacaklının kusuru veya kasdı olmaksızın telef olduğunda rehinin borca denk veya borçtan fazla olması durumunda alacağın tamamı sakıt olmayacaktır. Dahası rehinin borçtan az olması durumunda da rehinin tamamı kadar bir miktarın alacaklının hanesine eksi olarak yazılmaması gerekir ki önereceğimiz formül bunu da sağlayacak şekilde teşkil edilecektir. Fakat bunun için öncelikle rehin üzerinde diğer alacaklılardan önce alacağını tahsil etme hakkı

³¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 21/310.

sebebiyle alacağı kadar miktarın tazmin sorumluluğunun mürtehinine yüklenmesi konusunun biraz daha üzerinde durulması gerekir.

Alacaklının rehin üzerindeki maldan öncelikli tahsil hakkına sahip olması ile rehnin alacağa denk gelen kısmındaki tazmin sorumluluğu ayrı değerlendirilmelidir. Diğer bir ifadeyle alacağı öncelikli olarak tahsil etme hakkıyla rehnin alacağa denk düşen kısımda tazminle yükümlü olma arasında bir lüzum ilişkisi bulunmaz. Kanaatimizce ne cumhurun yaklaşımında olduğu şekliyle rehnin tamamıyla emanet hükümlerine tabi olması ve ne de Hanefilerin söylediği gibi borca denk gelen kısımda tamamıyla alacaklının tazminle yükümlü tutulması doğrudur. Bununla birlikte Hanefilerin yaklaşımlarının arkasındaki temel prensibe katılıyoruz. Çünkü en nihayetinde öncelikli olarak istifade hakkına sahip olduğu için diğer alacaklılara kıyasla mürtehinin rehin üzerinde farklı bir sorumluluğu olması gerekir. Aksi takdirde hiçbir sorumluluğunu üstlenmediği bir ayn üzerinde diğer alacaklılardan daha öncelikli olmasının makul bir izahı yoktur. Fakat bu sorumluluk hiçbir zaman alacağa eşitlenmemelidir. Zira o diğer alacaklılardan farklı olarak varsa rehnin muhafaza giderlerinin tamamını ve geride zikredildiği şekilde tedavi masraflarını kendi cebinden ödemekle yükümlüdür. Herhangi bir masrafın olmadığı düşünülse bile rehnin korunması konusunda diğer alacaklılardan farklı olarak mürtehinin bir sorumluluk altına girdiği ve böylece bir risk üstlendiği açıktır.³² Bütün bunların neticesinde örneğin borca denk düşen miktardaki bir rehnin telef olması halinde o hem alacağını tahsil edememiş hem de mezkûr yükümlülüklerin altına girmiş ve riskleri üstlenmiş olacaktır. Buna mukabil geride zikredilen senaryolara bakıldığında diğer alacaklıların, hiçbir sorumluluk altına girmedikleri mallardan alacaklarının tamamını veya bir kısmını tahsil edebildikleri birçok ihtimalin mevcut olduğu görülür.

Mürtehinin diğer alacaklılardan öncelikli olarak rehinden alacağını tahsil etme hakkını rehin konusunda aldığı riskler ve üstlendiği sorumluluklarla irtibatlandırmak gerekir. O, bu risk ve sorumluluklarının gereğini yapmaması

³² Mürtehinin üstlendiği sorumluluk ve aldığı risk göz ardı edilemeyecek derecede önemlidir. Örneğin alaktan daha değerli bir rehni evinde bırakıp kapıyı kilitleyerek evden çıkan mürtehin geri döndüğünde rehnin evde olmaması durumu tartışılmıştır. Ebussuûd gibi fazlalık kısmının mürtehinin tazmin sorumluluğunda olduğunu söyleyenlerin yanında aksi görüşte bulunanlar da mevcuttur. Şürünbülâli de böyle bir meseleye nasıl yaklaşılması gerektiğine dair özel bir risale yazma gereği hissetmiştir. Bk. Ebu'l-İhlâs Hasan b. Ammâr b. Ali Şürünbülâli, *Mecmû'u resâili'l-allâme eş-Şürünbülâli et-tahkikatü'l-kudsiyye ve'n-nefehâtü'r-Rahmâniyye el-Haseniyye fi mezhebi sâdeti'l-Hanefiyye*, thk. Ahmed Fuad el-Himyer (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2017), 3/293-304.

durumunu ifade eden kasıt ve kusurunun bulunması halinde rehin telef olursa zaten rehinin tamamını tazminle yükümlü tutulmaktadır. Kasıt ve kusuru bulunmadığı bir durumda üzerine düşen sorumlulukları yerine getirdiğinden alacağı kadarının tazminiyle yükümlü tutulması çok doğru olmaz. Dolayısıyla mürtehinin tazmin sorumluluğu alacağının rehne denk gelen kısmına eşitlenmemeli muhakkak alacağından daha az bir miktarda olmalıdır. Yapılması gereken rehin artışı durumundaki formül ile tedavi masraflarının ödenmesi konusunda geliştirilen formüllerden hareketle iki tarafı da zarara ortak eden yeni bir formülün oluşturulmasıdır. Böylece varılan çözümün gerek prensipte gerekse uygulamadaki ilham kaynağı yine Hanefî ekolü olacağından önerilen çözümün - her ne kadar tam anlamıyla tahrîc olarak isimlendirilmesi doğru olmasa da mezhep içi bir fıkıh faaliyeti olarak görülmesi mümkündür.

Formül oluşturulurken “rehnin alacağa denk veya alacaktan daha az değerde olması halinde zararın taraflara eşit bir şekilde paylaşılması” kıstas olarak kabul edilmelidir. Çünkü aksi halde ya borçlunun yahut da alacaklının bütün zararı karşılaması söz konusudur. Örneğin; rehinin 1000 TL, alacağın da 1000 TL olduğunu farzederek telef olduğunda rehinin -cumhurda olduğu gibi- mürtehinin elinde emanet olarak kabul edilmesi halinde borçlu/rahin borcunu ödemiş sayılmayacağından ayrıca 1000 TL ödeme yapacaktır. Böylece rahinin mâmelekinde 1000 TL azalma olurken rehin elinde telef olan mürtehinin mâmelekinde bir değişim olmayacaktır. Rehinin tamamıyla mürtehinin tazmin sorumluluğunda olduğunu kabul edersek alacaklı risk ve sorumluluklarını üstlendiği rehinden hiçbir tahsilatta bulunamadığından bu defa onun mâmeleki 1000 TL azalırken borçlunun mâmelekinde bir değişim söz konusu olmayacaktır. Oysa böyle bir durumda her ikisinin de mâmelekenden 500'er TL azalması daha adalete uygun olacağından bunu mümkün kılan formül bizce diğer durumlar için de adaleti sağlayabilir.

Rehin ve alacağın eşdeğerde olması halinde zararın eşit paylaşımını sağlayan formül (rehindeki alacak hakkı÷(rehnin değeri+rehindeki alacak hakkı)=X) şeklindedir. Görüldüğü üzere formül rehin üzerindeki alacak hakkı ile rehinin değerinin toplanıp alacağa taksim edilmesi prensibine dayanır. Buradan çıkan sonuç (X) rehinde taraflara ait olan kısmı belirlerken kullanılacak olan katsayıdır. Buna göre rehin ve alacağın 1000'er TL olduğu farzedildiğinde $(1000 \div (1000 + 1000) = 0,5)$ mürtehinine yapılacak ödemeyi bulmak için bulunan katsayı (0,5) ile mürtehinin rehin üzerindeki alacak hakkı (1000) çarpılır ve sonuç $(1000 \times 0,5 = 500)$ şeklinde elde edilir. 1000 TL borca karşılık 500 TL'lik bir rehin

bırakılması ve rehnin telef olması halinde $(500 \div (500+500)=0,5)$ mürteherine $(0,5 \times 500=250)$ 250 TL ödenir. Diğer bir ifade ile rahin toplam borcu 750 TL olmuş olacaktır. Burada borcun rehinden fazla olması halinde de zararın eşit paylaşıldığına dikkat edilmelidir. Çünkü formülün bileşenlerinde “alacak hakkı” değil “rehin üzerindeki alacak hakkı” yer almaktadır. Rehnin borca denk veya borçtan az olması halinde rehin üzerindeki alacak hakkı matematiksel olarak rehin miktarına denk olmak durumundadır. Rehnin 3000 TL alacağın 1000 TL olduğu farzedildiğinde $(1000 \div (3000+1000)=0,25)$ rehnin telef olması halinde mürteherine ödenecek miktar $(1000 \times 0,25=250)$ 250 TL olacaktır. Rehnin 9000 TL alacağın 1000 TL olup telef olduğu farzedildiğinde ise mürtehinin 100 TL alacağı kalacaktır.

Görüldüğü üzere borca denk veya borçtan daha düşük bir değerde olan rehnin telef olduğu tüm durumlarda formül, mürteherine rehnin yarısı kadar bir alacak hakkı sunmakta böylece rehin verenle mürtehin arasında zararı paylaşmaktadır. Rehinli malın deynden gittikçe daha fazla bir değere sahip olduğu durumlarda ise aradaki değer farkı açıldıkça borçlunun zararının daha da artacağı aşikârdır. Haliyle böyle durumlarda eşit bir paylaşım ve eşitliğin mürtehinin zararı üzerinden değerlendirilmesi doğru olmaz. Takdir edileceği üzere borçlunun kaybının arttığı durumlarda alacaklının da kaybı artmalıdır. Bu ise ancak borçlunun daha az ödeme yapmasıyla mümkündür. Formül bu ihtimal de hesaba katılarak hazırlandığından yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi böyle bir ihtimalin gerçekleşmesi durumunda rahinin daha az ödeme yapacağı bir sonuç çıkmaktadır.

Sonuç

Alacağı teminat almak için yapılan rehin akdi, fakihler tarafından oldukça ayrıntılı bir şekilde işlenmiş, bunun neticesinde oldukça zengin bir literatür oluşmuştur. Konunun birçok boyutu olmakla birlikte doğrudan alacaklı ve borçlunun mâmelekini etkilediğinden rehinle ilgili en önemli hususun mürtehinin tazmin sorumluluğu olduğunu söyleyebiliriz. Fıkıh bilginlerinin rehnin tazmini konusundaki görüşlerine bakıldığında temel iki yaklaşımın olduğu görülür. Buna göre Hanefî hukukçular rehin üzerinde alacağın taalluk ettiği kadar kısmı mürtehinin sorumluluğunda görürken diğerleri prensip olarak rehnin mürtehinin elinde emanet olduğu kanısındadır. Sonuç olarak mürtehinin kasıt veya kusuru olmaması kaydıyla rehin telef olduğunda cumhura göre alacak hakkı borçlunun

zimetinden sakıt olmaz. Hanefiler ise böyle bir durumda mürtehinin alacak hakkının aynın/rehnin telef olmasıyla birlikte ortadan kalktığını savunur.

Rehin üzerinde mürtehinin yüklenen sorumluluk, mürtehinin alacak hakkının rehne taalluk ediş biçimiyle doğrudan ilişkilidir. Cumhur, rehin üzerindeki alacak hakkının burada bir daha zimmete geri dönmeyecek şekilde bulunduğunu varsaymaz. Hanefiler nezdinde ise rehin üzerinde alacaklının hakkı aynı bir hakktır. Dolayısıyla birinciler rehnin kasıt veya kusur bulunmaksızın telef olması halinde mürtehinin alacak hakkının devam ettiğine hükmederken ikinciler aynla birlikte ortadan kalktığını söylemek durumundadır. İşte tazmin sorumluluğu ile ilgili yaklaşımlarını şekillendiren de alacak hakkıyla ilgili tarafların bu yaklaşımlarıdır. Fakat burada dikkat edilmesi gereken asıl mesele, cumhura göre hareket edildiğinde -Malikilerin farklı yaklaşıtları meseleleri hariç tutarsak-rehinle ilgili bütün zararın borçlu tarafından üstlenildiğidir. Hanefilerin alacağa denk düşen kısmın mürtehindin, fazlalık kısmın ise rahinden gideceğini söylemelerine bakılırsa onların zararın her daim borçluya yüklenmesini kabul etmedikleri anlaşılır.

Bir borç ilişkisinde özellikle de alacağı teminat almak için yapılan rehin akdinde ortaya çıkacak kayıpların sadece bir tarafa yüklenmemesi yaklaşımı oldukça önemlidir. Dolayısıyla tüm zararın zaten borçlu durumda olan kişiye yüklenmemesi gerektiğini söyleyen Hanefi yaklaşım kanaatimizce daha doğrudur. Bununla birlikte Hanefilerin ortaya koyduğu yaklaşımın zorunlu bir sonucu olarak bütün zararın mürtehinin yüklendiğı, borçlunun hiçbir kaybının olmadığı birçok durumla karşılaşılır. Örneğın borç rehine denk veya rehinden az ve kasıt-kusur olmaksızın telef olmuşsa borçlunun mâmelekinde hiçbir değışiklik olmazken bütün zarar alacaklı tarafına yüklenmektedir. Oysa rehnin birincil amacı mürtehinin alacağını koruma altına almaktır. Bu nedenle biz rehnin kasıt veya kusur bulunmaksızın telef olduğu tüm durumlarda zararın taraflara paylaştırılmasını sağlayan bir formül teklif ediyoruz. Formülü oluştururken alacak ve rehnin eşit olduğu durumda zararın da eşit paylaşılması ilkesini benimsedik. Buna göre 1000 TL'lik bir borç karşılığında bırakılan 1000 TL'lik bir rehnin telef olması halinde mürtehin alacağından 500 TL kaybederken rahin de mürtehinin rehinden hariç 500 TL ödeme yapacak ve böylece o da mürtehinle aynı zarara katlanacaktır. İşte bunu sağlayan formül (rehindeki alacak hakkı÷(rehnin değeri+rehindeki alacak hakkı)=X) şeklindedir. Formül neticesinde ulaşılan sonuç (X) taraflara ait olan kısmı belirlerken kullanılacak olan katsayıdır. Haliyle gerideki örnek üzerinden hareket edildiğinde mürtehinin

yapılacak ödemeyi belirlerken $(1000 \div (1000 + 1000) = 0,5)$ şeklinde bulunan katsayı (0,5) ile mürtehinin rehin üzerindeki alacak hakkı (1000) çarpılır ve sonuç $(1000 \times 0,5 = 500)$ şeklinde elde edilir. Bu formül uygulandığında borçlunun bıraktığı rehin değer bakımından alacaktan fazlalastıkça borçlunun mürtehine yapacağı ödeme de oransal olarak azalacaktır. Rehlin borca denk veya borçtan daha az bir değere sahip olduğu tüm durumlarda ise taraflar zararı eşit bir şekilde paylaşacaktır.

Kaynakça

- Ali Haydar. *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. çev. Fehmi Hüseyinî. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991.
- Alim b. Alâ, Feridüddin. *el-Fetâvâ'l-tatarhâniyye*. thk. Şabîr Ahmed el-Kâsımî. Diyobend: Mektebetü Zekeriyâ, 2014.
- Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Musa. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2000.
- Bâbertî, Ekmeleddin. *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Bardakoğlu, Ali. "Hak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/139-151. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Cami'u's-sahih*. Dâru Tavkî'n-Necât, 2001.
- Cemââtün mine'l-ulemâ. "Teaddî". *el-Mevsûatü'l-fikhiyyetü'l-kuveytiyye*. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2006.
- Düsûkî, Muhammed b. Ahmed b. Arafe. *Hâşiyetü'd-Dusûkî ale's-Şerhi'l-kebir*. Dâru'l-Fikr, ts.
- Hacak, Hasan. *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2000).
- Hacak, Hasan. "Mülkiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/543-548. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Hacak, Hasan - Çalış, Halit. "Rehin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/538-542. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz. *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. Mısır: Matbaatü Mustafa, 1975.
- İbn Rüşd el-Ced, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât*. thk. Muhammed Haccî. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid. *Fethu'l-kadir*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslam Hukuku*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Kaya, Eyüp Said - Hacak, Hasan. "Zimmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/424-428. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Kozak, İbrahim Erol. *Kadîm Dönemler Genel Hukuk Tarihi*. Konya: Palet Yayınları, 2015.

- Mete, Cansu. "Taşınır Rehni". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 19/3 (2017), 1439-1471.
- Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed, İbn Kudâme. *el-Muğnî*. Kahire: Mektebetü'l-Kâhira, 1968.
- Sahnûn, Ebu Said Abdüsselam. *el-Müdevvene*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1994.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1993.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen - Leknevî, Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *el-Câmiu's-sağîr ve şerhuhû en-Nâfi'u'l-kebir*. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1986.
- Şirbînî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Muğni'l-muhtâc ilâ marifeti meânî elfâzi'l-Minhâc*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1994.
- Şürünbülâlî, Ebu'l-İhlâs Hasan b. Ammâr b. Ali. *Mecmû'u resâili'l-allâme eş-Şürünbülâlî et-tahkikatü'l-kudsiyye ve'n-nefehâtü'r-Rahmâniyye el-Haseniyye fî mezhebi sâdeti'l-Hanefiyye*. thk. Ahmed Fuad el-Himyer. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2017.
- Tahiroğlu, Bülent - Erdoğmuş, Belgin. *Roma Hukuku Dersleri*. İstanbul: Der Yayınları, 2016.
- Velvâlicî, Ebu'l-Feth Zahîruddîn Abdürreşîd. *el-Fetâvâ'l-velvâlicîyye*. thk. Mikdâd b. Musa. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2003.
- Zencânî, Muhammed b. Ahmed b. Mahmud b. Bahtiyar - Muhammed Edib Salih. *Tahrîcü'l-furû' ale'l-usûl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1978.
- Zuhaylî, Vehbe. *el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletühü*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, ts.